

Zvonimir Komar

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, I. Lučića 3, HR-10000 Zagreb
zkomar@ffzg.hr

Slobodno vrijeme kao vrijeme istinskog obrazovanja

Sažetak

Izvorni pojam (općeg) obrazovanja kao centralni pojam pedagogije ne (samo)razumijeva se kao znanje o nekom biću, ili pak o nekom procesu ili činjenju, već kao sebeznanje ovog bića ili činjenja u slobodnom subjektu. Tek refleksija znanja u sebe samo jest ono što može istinski obrazovati, za razliku od svakog funkcionalnog, heteronomnog »obrazovanja« za izvanjske svrhe. Slobodan subjekt jest tek onaj subjekt koji je u punom smislu autonoman, tj. u mogućnosti samoodređivanja iz slobode. Rad će pokušati razmotriti odnos pojma obrazovanja spram pojma »slobodnog vremena« kao vremenovanja istinskog subjekta te razvidjeti mogućnosti sprege i razilaženja ovih pojmova u njihovoj biti, te na fenomenalnoj razini u području sustava odgoja i obrazovanja. Namjeravano izlazište rada utoliko nije »obrazovanje u slobodnom vremenu« u kontekstu pretpostavljene dihotomije slobodno-radno vrijeme, kao niti »obrazovanje za slobodno vrijeme«, već »obrazovanje kao obrazovanje slobodnog subjekta u za taj proces primjerenim ustanovama«.

Ključne riječi

obrazovanje, pedagogija, sloboda, vrijeme, obrazovni sustav

Vrijeme i obrazovanje

Već i sama postavljenost pitanja iz naslova na neki način pretpostavlja da obrazovanje ne može biti bez vremena, da ne može biti izvan vremena, tj. da je obrazovanje po svojoj biti vremenito. To da obrazovanje ima svoje vrijeme nije ništa samorazumljivo, a još manje je samorazumljiva narav vremena u kojem obrazovanje kao *istinsko* obrazovanje može živjeti.

Obrazovanje kao obrazovanje nije stvar obrazovanosti ili neobrazovanosti, već stvar kretanja obrazovanja. Prelazak obrazovanja u obrazovanost, ako bi tako nešto uopće bilo moguće, značilo bi dokidanje obrazovanja i uspostavljanje svojevrstne mudrosti koja bi mogla postojati kao stanje, stajanje. Još više, ovakav prelazak ukinuo bi sam način čovjekovanja čovjeka. Nasuprot tome, obrazovanje fundamentalno postoji kao kretanje.

Budući da je obrazovanje u svojoj naravi kretanje, a ne stanje, ono se zbiva kao vrijeme. Pitanje se svodi na to kakva je narav vremena koje je primjereno istinskom obrazovanju te kakvo vrijeme može dozvoliti obrazovanju da se pokaže kao ono samo, a ne kao prividno obrazovanje ili kao otuđeno obrazovanje u vidu »obrazovanosti«.

Ako se istinsko obrazovanje pokazuje kao svoje vrijeme, tj. kao istinovanje, a narav vremena i posebno vremenjenje u kojem se obrazovanje zbiva kao obrazovanje samo, tada postaje jasno da su vrijeme i obrazovanje u takvoj unutrašnjoj svezi da se nikako ne mogu promatrati razdvojeno. Ako je tako, hod rada bi mogao ići i tragom obrazovanju primjerenog vremena i tragom pojma obrazovanja te u oba slučaja dospjeti do istog rezultata. Obrazovanje kao osebujna vrsta vremenjenja i sam taj poseban vid vremenjenja pokazuju

se kao dva posebna gleda onog istog. U radu će u osnovnim crtama biti sagledana oba ova vida pod kojima se obrazovanje može pokazati, sa naznakom njihova susreta.

Vrijeme i sloboda

U radu se nećemo baviti konkretnom pojavom vremena u ikojem vremenu i prostoru, već ćemo nastojati razmotriti vrijeme u onom aspektu u kojem ono konstituira samu bit supstancije koja postoji na način obrazovanja. U tom kontekstu pokušati će se reći što je to »slobodno vrijeme« i u tom horizontu pokušati uvidjeti pojam obrazovanja i smisao »istinskog obrazovanja«.

Način na koji se slobodno i neslobodno vrijeme mogu diferencirati jest onaj putem pojma svrhe. Ono vrijeme koje ima svrhu u sebi samome je slobodno vrijeme, dok je ono koje ima svrhu izvan sebe sama neslobodno vrijeme. Vrijeme je u suštinskom smislu kretanje, kako je Aristotel pokazao, pa se tako i njegova fizika obraća izdvojenim bićima, ali koja nisu nepokretna. Utoliko biće kao fizičko biće nužno sadrži i oblik i tvar (Aristotel, 1992.). Samo kroz jedinstvo oblika i tvari može se pokazati kretanje ili čistoća kretanja kao vrijeme.

Ako se o vremenu govori kao o vremenu obrazovanja, onda se ono pritom ne može promatrati kao *prirodno vrijeme*, koje je mijena protežnosti. Ovakvo vrijeme postoji izvan domene slobode, jednako onako kako i priroda sama vremeni na neslobodan način. Ono što nema karakter slobode je karaktera nužnosti. Ono pak što se obrazuje, ne obrazuje se po drugome, na način da ga ono drugo izvanjski oblikuje na način nužde, već nužno ima karakter samoblikovanja. Zbog toga prirodno vrijeme kao apstrahirana mijena protežnosti još ne govori ništa o vremenitosti obrazovanja, budući da u njemu (prirodnom vremenu) nema momenta slobode i pod tim vidom sebe-kretanja.

Vrijeme kao *društvena pojava* postoji pak u svojoj manifestnoj diferenciji »slobodno vrijeme – radno vrijeme«, gdje je »slobodno vrijeme« samo naličje radnog vremena u kojem se čovjek oporavlja za novi radni dan i ispunjava nezaobilazne biološke potrebe. Radno vrijeme je vrijeme heteronomije, ne-prisebno vrijeme, vrijeme koje ne vremeni iz sebe sama, nego vremeni s obzirom na nešto drugo. Ono što je u ovom kontekstu najvažnije uočiti jest karakter »slobodnog vremena« u ovim uvjetima povezanosti pojavne dihotomije »slobodno-radno«. Slobodno vrijeme kao ono u kojem čovjek ne bi trebao biti porobljen heteronomijom ili pak svojim tijelom, ovdje je određeno čisto negativno, kao vrijeme oslobođenosti, ali ne i kao vrijeme slobodovanja. Ova puka oslobođenost od heteronomnog rada stvara vrijeme koje u ovom stanju još nije određeno niti svojim znanjem niti svojom voljom i nipošto nije vrijeme koje zna ili hoće sebe sama. Kao takvo, ono je postojeće vrijeme ničega. Gledano očima današnjih zapadnih društava – ovo vrijeme ničega je opasno budući da ako ostane nevezano nekim prividom koji će ga odvući od njegova vlastita bezdana može završiti u raznim oblicima disfunkcionalnosti. Otuda i potreba takvih društava da se ovo »slobodno vrijeme« na neki način strukturira, »ponudi«, kontrolira, upravlja, da se predlažu na izbor različite »aktivnosti« u kojima će čovjek pobjeći od bezdana vremena koje je oslobođeno, ali nije vrijeme slobodovanja, pri čemu provođenje ovog oslobođenog vremena poprima isti onaj oblik heteronomije kao i rad, samo što je cijeli mehanizam prikriiven, budući da industrija slobodnog vremena nudi na »izbor« mnogo širi spektar »slobodnih aktivnosti«, nego što ih to nude mogućnosti zaposlenja uvjetovane ograničenom izobrazbom i prilikama na »tržištu rada«. Ova mogućnost ograničenog izbora između ponuđenih i heteronomno stvorenih »slobodnih aktivnosti« u svojem »biranju« i »izboru« stvara privid slobode, nastojeći sakriti heteronomnu narav svih ovih »izbora« i nudeći spektar oblika bježanja od

prisebnog vremena ili vremena slobodovanja. Ovakvo »slobodno«, a ustvari samo oslobođeno vrijeme pokazuje se dakle prividnim slobodnim vremenom, vremenom koje je jednako heteronomno kao i »radno vrijeme«.

Nasuprot svemu tome, istinsko slobodno vrijeme nužno mora biti vrijeme koje je oslobođeno za sebe samo, vrijeme koje iz sebe samoga vremeni i koje nije određeno na unutarnji način povezanom dihotomijom dvotaktnog robovanja »radno-slobodno«. Kao ovo *duhovno vrijeme* ili vrijeme duha, vrijeme je tijek kretanja pojma, horizont u kojemu duh iskušava sebe samoga. U razlici spram prirodnog vremena koje je van-slobodno te »slobodnog« u dihotomiji slobodno-radno koje je heteronomno i utoliko se njegova »sloboda« svodi na puku slobodu *izbora* između raznolikih danih heteronomnih svrha, istinsko slobodno vrijeme vremeni kao ono samo na način svojeg samosvršnog samoozbiljavanja. Sama logika *samo-svršnosti*, *samo-kretanja*, *samo-određivanja* govori da se ono isto samo sobom i samo iz sebe kreće, jednako kao što se povratno iz svoje drugotnosti određuje. Ovo kružno ili spiralno kretanje samoodređivanja u momentu »samo-« upućuje na slobodu tog kretanja jer jedino ono što se kreće samo iz sebe, vođeno svojom voljom, svojim znanjem i svojom moći postoji kao autonomno, samosvršno i prisebno vrijeme.

Sloboda i istina

Kroz vid vremena kao onog koje se rađa samo iz sebe, koje se samosvršno samoozbiljava, za razliku od onog koje naprosto nužno jest kao mijena pro-težnosti ili onog koje je oslobođeno za heteronomni izbor, otvorena je nužnost samoodređivanja vremena. Upravo zato što je ovakvo, istinski slobodno vrijeme na primjeren način oslobodilo sebe sama, kroz ovo svoje slobodovanje ono nužno implicira i ovaj drugi moment u svojem samokretanju, a to je moment određenja. Slobodno vrijeme se samoodređuje putem drugotnosti koja je ipak na neki način kao ono implicirano, pod-ležeće »po sebi« uvijek već unaprijed prisutno i egzistentno na način mogućnosti u svakom slobodovanju. Slobodovanje dakle ne iziskuje samo biće koje može biti u samokretanju, već istim tim samokretanjem implicira biće koje je ujedno sposobno za osebniji vid onoga što kao moguće jest, ali ozbiljeno još nije. Tek ovim gledom, idejom, samokretanje dobiva stvarnu mogućnost da kao samokretanje bude i da se zbiva kao kretanje iz onog »po sebi« u ono »za sebe«. Ako se uvidi i ovaj odredbeni moment ideje kao onoga putem čega samokretanje može prelaziti u zasebnost, jednako kako se uvidio i moment samokretanja, tada se čitav ovaj proces kretanja može nazvati istinovanjem.

Tek u cjelini momenata koji konstituiraju istinovanje pokazuje se mogućnost i nužnost istinskog slobodnog vremena. Bez mogućeg istinovanja, ono nužno mora ostati u običnoj heteronomnoj slobodi izbora koja se u konačnici mora reducirati na »slobodno izabrano robovanje«. Tek slobodno samoozbiljavajuće-se vrijeme otvara horizont istine i to samo sobom, svojom unutarnjom logikom.

Slobodujuće vrijeme kao uvjet istinskog obrazovanja

Ono što nas u ovome radu zanima nije niti slobodno vrijeme samo za sebe, niti ideja obrazovanja sama za sebe, već unutarnji odnos vremena i obrazovanja. Da bi se ta veza uopće mogla ocrtati, bilo je nužno doći do vremena koje se može nazvati slobodnim u pravom smislu te riječi upravo zbog naravi obrazovanja i vremena kroz koje se obrazovanje može pokazati kao ono samo.

Ako se želi dospjeti do onog vremena u kojem obrazovanje može biti na sebi samom primjeren način, tada nije dostatno ustanoviti da ono mora »imati« »konkretnog« »slobodnog vremena« u razlici spram radnog vremena (vremena heteronomije) da bi bilo od drugoga oslobođeno za svoje zbivanje, jer se time nije reklo ništa o samom vremenjenju obrazovanja. U konkretnom »slobodnom vremenu« obrazovanje može postojati i kao lažno obrazovanje, jednako kao što i ovo »slobodno vrijeme« može postojati kao puko oslobođeno, ali ne i slobodujuće vrijeme, te se na ovakvom slučaju vidi da ovako shvaćeno »slobodno vrijeme« i obrazovanje ne moraju imati ništa zajedničko. Ono do čega nam je stalo jest pitanje o načinu vremenjenja istinskog obrazovanja, odnosno o vremenitom bitku obrazovanja.

Istinsko obrazovanje

Obrazovanje u izvornom smislu tog pojma nije nikakvo »stjecanje znanja«, nikakvo stjecanje »kognitivnih sposobnosti«, nikakvo učenje, a u dosljednom shvaćanju tog pojma niti ikakva redukcija na »stručnu izobrazbu«. Tako i Hartmut von Hentig kaže:

»Najkasnije ovdje će se neki zapitati možemo li pojam obrazovanja uopće dalje koristiti nakon što je on u izrazima kao što su stručno obrazovanje, obrazovanje nastavnika, težak položaj obrazovanja i obrazovni bum, upravljanje obrazovanjem i reforma obrazovanja izgubio svoje povijesno i svako drugo specifično značenje te dakle dijelom označuje izobrazbu, dijelom njezine ustanove, dijelom stupnjeve ovlasti, zbog čega se pleonastički mora govoriti o 'općem obrazovanju' ako želimo doći do mišljenoga.« (Hentig, 2008., 16)

Nasuprot svemu tome, bez otuđenog shvaćanja znanja i bez funkcionalnih redukcija obrazovanja, u izvornom smislu radi se o duhovnom oblikovanju. Da bi se ovo oblikovanje obrazujuće-se supstancije moglo dogoditi, ona mora s jedne strane biti subjekt koji slobodno uviđa ideju te, s druge strane, biti takve naravi da ovaj uvid ideje stoji u jedinstvu sa ovim slobodnim uvidom. Drugim riječima, istinsko obrazovanje nastaje slobodnim ophođenjem sa »predmetom obrazovanja« (obrazovnim predmetom) pri kojem postoji povratna veza između obrazovnog predmeta i ovog slobodnog ophođenja. Obrazovni predmet se u kretanju obrazovanja kao samoodređenje vraća u slobodni subjekt obrazovanja i postaje određenje tog subjekta. Tek u tom povratnom određenju iz slobodne djelatnosti duha dogodilo se oblikovanje ove slobodne supstancije, koje oblikovanje je smisao obrazovanja. Ako se dogodilo obrazovanje, ono obrazujuće-se u tome se promijenilo, oblikovalo. Vidljivo je da funkcionalna stručna izobrazba, »učenje« u kojem se znanje iz neslobode preuzima na sebe, jednako tako i sva umijeća i »vještine« koje nisu utemeljene na ovom momentu samokretanja iste supstancije u vidu samoodređivanja, već su puko prakticističke i u naivnom smislu pragmatičke naravi, nisu u stanju imati obrazovni učinak. Ovi oblici pseudoobrazovanja mogu biti proizvodni, učinkoviti, putem proizvodnje i korištenja tehnike i tehnologije »moćni«, mogu biti uzrok naivno shvaćanog »progres«, ali u humanističkoj obrazovnoj tradiciji nikako ne mogu biti smatrani obrazovnim (Humboldt, 1917.).

»Istinsko obrazovanje« je ovdje drugi vid slobodnog vremenovanja ispostavljenog kao samoodređivanja, a jednako tako bi bilo moguće reći i obrnuto – slobodno vremenovanje kao samoodređivanje je drugi vid istinskog obrazovanja.

»Dakle, sloboda i samostalnost s gledišta cilja, osobnost i kreativnost s gledišta doprinosa inovativnosti i humanost uvažavanja razvojnih mogućnosti s obzirom na dob i socijalne okolnosti.« (Previšić, 2005., 168)

Obrazovanje bez slobodnog vremenovanja, svodi se na funkcionalnu izobrazbu za neko otuđeno znanje ili djelovanje. Neslobodno obrazovanje je kao funkcionalna porobljenost nužno izvan mogućeg pojma istine i postoji kao nužnost. Sposobnost samoodređivanja na ovaj izvideni način prepoznata je kao vrhovni cilj obrazovanja i na razini didaktičke razrade obrazovnog procesa, pa tako Wolfgang Klafki kaže: »U okviru procesa poučavanja i učenja načelo samoodređenja i suodlučivanja treba biti ostvareno u rastućem slijedu stupnjevanih poteškoća«, a prethodno: »Općim određenjem nastavnog cilja ovdje se smatra pružanje pomoći učenicima kako bi razvili svoje sposobnosti *samoodređivanja i solidarnosti*...« (Klafki, 1994.) Didaktička razrada ideje istinskog obrazovanja pod vidom slobodovanja vremena je daljnje pitanje ozbiljenja istinskog obrazovanja kojim se ovdje ne možemo baviti.

Obrazovni sustav

Ukoliko je utemeljen na slobodnom subjektu i on sam mora odgovoriti potrebi slobodnog vremenovanja subjekta u horizontu istinskog obrazovanja i to sada svojim ozbiljenim bitkom (ne samo kao *theoria*). Da bi to mogao, on mora omogućavati slobodu na praktički način, štoviše, mora stvarati slobodu, a istovremeno i sam biti ozbiljeni izraz slobode.

Budući da obrazovni sustav nužno mora biti ono ozbiljeno, kako bi mogao svojom djelatnošću proizvoditi slobodne u zajednici slobodnih, on je nužno pripadan državi (Platon, 1991.). Ono slobodno kao zbilja uopće jest pravednost. Ukoliko politika kao djelatnost upravljanja zbiljom svoju svrhu ne vidi u pravednosti, utoliko će biti i u sukobu sa ovako pojmljenim obrazovnim sustavom.

Štoviše, ako se govori o univerzitetskom obrazovanju, tada treba reći i to da je univerzitet i sustavno sabiralište i proizvođač egzistencije zajednice. »I u znanosti i u umjetnosti ima ono posebno vrijednost samo ukoliko u sebe prima ono opće i apsolutno.« (Schelling, 1991., 130) Ovime se u odnosu na razmatrani problem odnosa autonomije i heteronomije obrazovanja radi još jedan korak dalje. Naime, autonomno shvaćen univerzitet, kako ga ovdje shvaća i Schelling, ne samo da nije funkcija danosti zajednice, već je konstitutivni moment zajednice i to sustavan konstitutivni moment. Upravo otuda potreba za sustavnom naravljju studija. Tako Schelling kaže dalje:

»Nitko nije isključen iz sudjelovanja, budući da u svaki dio, koji si uzima, pada moment općeg procesa ponovnog rađanja. Da bi se s uspjehom uključio, mora on, sam zahvaćen duhom cjeline, pojmiti svoju znanost kao organski dio i unaprijed spoznati njeno određenje u svijetu koji se obrazuje.« (Schelling, 1991., 131)

Univerzitet je tako shvaćen kao mjesto produkcije svijeta. Već ovdje je jasno vidljiva nužnost autonomije univerziteta i obrazovanja, vođene idejom, jer samo u tom slučaju univerzitet može biti ono što on po svojem imenu jest. U suprotnom slučaju univerzitet doista postaje puko sveučilište, bez sustava i nužnosti, heteronomno upravljano s obzirom na nepromišljene, proizvoljne, parcijalne svrhe:

»Iz ideje, otuda, i nužnost ustrojstva takovog zajedništva. To nije 'sistem odgoja i obrazovanja' za proizvodnju znanstvene i druge radne snage unutar 'potrebovanja' države i slobodnog tržišta. To nije niti zajednica (universitas) magistara i studirajućih za potrebe teologije i crkve. To nije niti opće učilište ('sveučilište') radi prosvjete neukog puka... 'Ideja sveučilišta', ne stavlja nas pred zadatak njezine 'realizacije', niti pred zadatak 'reformne' postojećeg sveučilišta, a niti pred zadatak uključivanja u tzv. svjetske znanstvene tokove.« (Despot, 1995., 248, 249)

Univerzitet je stoga ozbiljeni odgovor na pitanje o onome biti čovjeka. Kao takav, on je također sustav bilo produkcije svijeta u skladu sa njegovom izviđenom duhovnom biti ili pak bezidejna ustanova u službi reprodukcije tzv. »društvene stvarnosti«.

Zato je država koja obrazovanje prije svega vidi kao naivno shvaćenu pragmatičku korist, funkciju reprodukcije svojih formi, funkciju »tržišta rada« i heteronomnih »potreba« u sustavu kapitalističke proizvodnje i potrošnje, ona koja je u nužnom neskladu sa iz pojma mišljenim obrazovanjem i obrazovnim sustavom. I dok obrazovni sustav mora osposobljavati i za *asholiu*, kako bi se kroz taj heteronomni rad mogla održati gola materijalna egzistencija, on mora zadržati *shole* kao svoju temeljnu unutarnju logiku i istinsku svrhu i cilj. Ako se pedagogija shvati kao cjelovita znanost odgoja i obrazovanja, tada je od najveće važnosti da ona u svojem znanstvenom obzoru zadrži ovo fundamentalno promišljanje i odnos spram svrhe obrazovanja – koja je ovdje cijelo vrijeme razlagana kroz diferenciju *shole-asholia*, jer ako se ta dimenzija pedagogije izostavi, onda ju se nužno reducira na neslobodnu tehničku znanost i praksu proizvodnje heteronomno uvjetovanih svrha nametnutih hirovima egzistencijalnih društava u njihovom nasumičnom vremenovanju.

Literatura

- Aristotel (1992.), *Fizika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Despot, B. (1995.), *Filozofiranje?*, Zagreb: Demetra.
- Humboldt, W. von (1917.), *Akademie und Universität*, u: Humboldt, W. von, *Ausgewaehlte Schriften*, Berlin: Borngräber.
- Hentig, H. von (2008.), *Što je obrazovanje*, Zagreb: Educa.
- Platon (1991.), *Politeia*, knjiga šesta i sedma, Zagreb: Demetra.
- Previšić, V. (2005.), »Kurikulum suvremenog odgoja i škole: metodologija i struktura«, *Pedagoški istraživanja*, Zagreb, str. 165–175.
- Schelling, F. W. J. (1991.), »O metodi akademijskoga studija«, u: Despot, B. (ur.), *Ideja univerziteta*, Zagreb: Globus.
- Klafki, W. (1994.), »Didaktika kao teorija obrazovanja u okviru kritičko-konstruktivne znanosti o odgoju«, u: Guđjons, J., Teske, R., Winkel, R. (ur.), *Didaktičke teorije*, Zagreb: Educa.

Zvonimir Komar

Free Time as Time of True Education

Abstract

Idea of (general) education as a central idea of pedagogy is not understood as knowledge of particular being or of some process or activity, but as self-knowledge of this being or activity within free subject. Only reflection of knowledge back into itself is that which truly educates, in difference from every merely functional, heteronomous »education« for purposes set from outside. Free subject is only that which is in its full sense autonomous and that can freely act as self-determining being. The paper will try to see through relation between idea of education and idea of "free time" seen as process of existence of to its own idea adequate subject. We will try to examine this relation both in its idea and on the level of phenomenon in area of educational system. The intended purpose of this paper therefore isn't "education in free time" in context of assumed dichotomy free time-working time, just as it isn't "education for free time", but "education as education of free subject in for those process adequate institutions".

Key words

education, pedagogy, freedom, time, educational system